

ШАРҚШИНОСӢ

УДК: 4Ф + 4 тоҷик (1)

МИРЗО МУЛЛОАҲМАД¹

МУЛОҲИЗАҲО ДАР АТРОФИ ХОСТГОҲ ВА ҚОЙГОҲИ ЗАБОНИ
ФОРСИИ ДАРӢ (ТОҶИКӢ)

Дар мақола масъалаҳои баҳсноки пайдоишу паҳншавии забони форсии дарӣ(тоҷикӣ) мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф ҷонибдори он андеша аст, ки ин забон дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр дар заминаи ғӯйишҳои маҳаллӣ то давраи истилои араб ташаккул ёфтааст. Ҳамчунин фарзияи аз калимаи «дара» (на «дарбор») сохта шудани «дарӣ» ба субут расонда мешавад.

Калидвожаҳо: забони форсии дарӣ, Хуросон, Мовароуннаҳр, Эрон, дара, кабки дарӣ.

Тавре ки маълум аст, замони мо даврони рушди иттилоот ва фановарӣ аст ва аз ин дастоварди муҳими илму хиради инсонӣ ҳар кишвар саъй мекунад, ки ба манфиати худ истифода барад. Мутаассифона, дар ин масир баъзе қачравҳо ва таҳрифи рӯйдодҳои таърихӣ, аз ҷумла азхуд кардани мероси фарҳангии халқҳои дигар ва ҳучумҳои фарҳангӣ ба назар мерасанд.

Ин моро водор менамояд, ки дар раванди ҷаҳонишавӣ бетараф ва фориғ набошем ва на танҳо арзишҳои маънавии худро ҳифз намоем, балки мисли Наврӯз онҳоро ҷаҳонӣ гардонем.

Аз ҷумлаи ҳамин гуна арзишҳои бузурги маънавии мо ва мардумони эронитабор ин забони форсӣ, дарӣ ё тоҷикӣ, ки бешубҳа яке аз омилҳои асосии мондагории миллати тоҷик дар тӯли таърих будааст.

Дар бораи пайдоишу ташаккули ин забон ва рушду густариши он дар асрҳои миёна муҳаққиқони зиёде амсоли Маликушшуаро Баҳор, Садриддин Айнӣ, Саид Нафисӣ, Б. Ғафуров, В. Ҳеннинг, Ж. Лазар, Е.Э. Бертелс, А.А. Фрейман, Парвиз Нотили Хонларӣ, Муҳаммад Муин, А. Мирзоев, И.М. Оранский, А.Ҳабибӣ, А. Қавим, Г.И.Козлов, А.Л.Хромов, М. Қосимова, А. Турсунов, Ғ. Ашӯров, Х. Додхудоёв, Д. Саймидинов, С. Назарзода, Мирзо Ҳасани Султон ва дигарон изҳори назар кардаанд.

Пайдоиши забони форсии дарӣ ё тоҷикӣ, яъне форсии нав ва заминаҳои шаклгириву рушди он аз зумраи масъалаҳои баҳснок аст, ки ҳалли он барои равшан намудани омилҳои мондагории мардум ва ҳуди забон низ мадад мерасонад.

Дар ин мавзӯ дар ибтидои қарни ХХ баҳсҳои зиёде сурат гирифта буд. Шоир ва донишманди маъруфи Эрон Маликушшуаро Баҳор бо далелҳои қотеъ андешаи аз қисмати ҷанубу ғарбии Эрон ба Хуросону Мовароуннаҳр омадани забони форсии дариро рад намуда, маҳз дар қисмати шарқии Эронзамин падидаи омадани онро ба субут расонда буд [5]. Ин андеша мавриди таъйиди устод С.Айнӣ, Е.Э.Бертелс, Б.Ғафуров, Забехулло Сафо, А.Н.Болдирев, А.Мирзоев ва дигарон қарор гирифт. А.Мирзоев мулоҳизоти дар ин мавзӯ баёншударо ҷамъбаст намуда, навишта буд, ки «забони дарии форсӣ-тоҷикӣ на ин ки дар вақти истилои ҳукмронии араб аз қисмати ҷануби ғарбии Эрон-вилояти Форс ба Хуросон ва Мовароуннаҳр оварда нашудааст, балки вай забони аҳолии маҳаллии мардуми эронинажоди ҳамин сарзамин будааст» [2,33].

Андешаи мазкур минбаъд дар асарҳои донишмандони тоҷику эронӣ бо

---

¹ Адрес для корреспонденции: Мирзо Муллоаҳмад – член корр. АН Республики Таджикистан. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нусратулло Махсум 82 кв. 23. тел: 951511001.

далелҳои тоза тақвият пайдо кард [6, 15-16]. Вале вақтҳои охир баъзе донишмандон амсоли Ричард Нилсон Фрай, Жилбер Лазар боз ҳамон андешаи радшударо бидуни далели тозаву қотей тақрор менамоянд. Аз ҷумла эроншиноси маъруфи фаронсавӣ Жилбер Лазар дар суҳанроние, ки соли 1990 дар кунгураи «Ҳазораи тадвини «Шоҳнома» дар Техрон эрод намуд, аз нав андешаи тавассути асироне, ки арабҳо пас аз истилои вилояти Форс ҳамроҳи худ ба Хуросону Мовароуннаҳр овардаанд, интиқол ёфтани забони порсии дариро иброн дошт [4]. Ӯ ин фарзияро соли 1993 дар суҳанрониаши дар анҷумани устодони Донишгоҳи Ҷорҷ Вашингтони Амрико дар мавзӯи «Решаҳои забони форсии адабӣ» идома дод, ки тарҷумаи форсии он дар маҷаллаи «Эроннома» ба таъ расид.

Жилбер Лазар кулли таҳқиқоти эроншиносонро дар ин замина нодида гирифта, пайдоиши забони порсии дариро дар Хуросону Мовароуннаҳр ба истилои арабҳо марбут медонад: «Пас аз пирӯзии аъроб дар Эрон форсии гуфторӣ ҳамчунон ба сӯи Ховар пеш рафт ва ба василаи сипоҳиёну бозаргонон ба Мовароуннаҳр ва Афғонистони кунунӣ расид» [4]. Ба ин тартиб ӯ ба натиҷае мерасад, ки «форсӣ гӯиши маҳаллии ҷанубитарин ноҳияи Эрон буд, ки ба унвони як забони муқолама ба тадриҷ аз ҷануб ба шимол ва ховари Эрон густариш ёфт ва он гоҳ дар шимоли ховари Эрон ба забони адабии он ноҳия табдил гардид ва аз он ҷо ба бохтару ҷануби Эрон рафт ва саранҷом дар бахше бузург аз Осиё реша давонд» [4,572].

Дар асоси ҳамин андешаҳои беасос аст, ки Р. Абдуллоев барин олимони аз илм дур аҷдоди тоҷиконро арабу форсҳое медонанд, ки дар асри У111 бо истилои арабҳо ба Осиёи Миёна омадаанд.

Далелҳои зиёде мавҷуданд, ки бебунёдии ин андешаҳо ба субут расонда, аз вучуд доштани забони порсии дарӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр то истилои арабҳо гувоҳӣ медиҳанд. Дар мақолаи Мирзо Ҳасани Султон аз сарчашмаҳои гуногун далелҳои зиёде оварда шудаанд, ки ин ҷо бо зикри ду далел қаноат мешавад. Далели аввал суруди машҳури «Аз Хуталон омадия» мебошад, ки тавассути «Таърихи Табарӣ» то ба имрӯз расидааст. Ҳангоме ки сарлашқари араб Асад ибни Абдулло дар Хатлон шикаст хӯрда, ба Балх меояд, мардум ин суруди ҳаҷвomezро месароянд:

Аз Хуталон омадия,
Ба рӯй табоҳ омадия,
Овор боз омадия,
Бедил фароз омадия [4].

Аз ин бармеояд, ки то омадани арабҳо ба ин сарзамин мардум бо забони порсии дарӣ ҳарф мезаданд.

Далели дуюм маълумоти «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ роҷеъ ба ҷорӣ шудани ислом ва забони арабӣ дар ин сарзамин аст. Тавре ки Наршаҳӣ хабар медиҳад, мардуми Бухоро арабҳоро водор менамоянд, ки оятҳои Куръон маҳз ба забони порсии дарӣ тарҷума шаванд, ки забони гуфтории онҳо будааст.

Ин ду далел ва мисолҳои фаровони дигар собит менамоянд, ки забони порсии дарӣ то истилои арабҳо дар радифи забонҳои суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, ориёӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр дар шакли гуфторӣ вучуд доштааст.

Ба назар нагирифтани ин воқеияти таърихӣ боиси пайдо шудани муаммоҳо барои Жилбер Лазар гаштааст. Аз ҷумла барои ӯ «муаммои» нахустро Ибни Муқаффаъ, донишманди номдори эронӣ, ки поягузори насри арабӣ ва мутарҷими «Калима ва Димна» аз форсии миёна ба арабӣ буд, матраҳ кардааст» [4,572].

Жилбер Лазар иттилои Ибни Муқаффаъро дар бораи панҷ забоне, ки дар поёни даврони Сосониён вучуд доштанд, яъне забонҳои паҳлавӣ, дарӣ, форсӣ, хузӣ ва сурёнӣ зикр намуда, тааҷҷуб мекунад, ки чаро «Ибни Муқаффаъ ба талвех мегӯяд, ки дар миёни забонҳои Хуросон балхӣ беҳтарин гӯиши дарӣ аст» [4, 572-573]. Ва ин ҳақиқатро ӯ муаммо медонад ва аз осори қарнҳои IX-XI мелодӣ амсоли тарҷумаи «Таърихи Табарӣ», «Донишнома»-и Майсарӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Қобуснома»-и Кайковус мисолҳо меорад, ки дар ҳамаи онҳо ибораи форсии дарӣ ё порсии дарӣ истифода шудааст.

Азбаски ин далелҳои қотеъ андешаи ӯро ба субут намерасонанд, таачҷуб мекунад, ки «чаро Ибни Муқаффаъ ба ҳангоми сухан гуфтан аз «дарӣ» танҳо ба пойтахт ва ба Хуросон ишора мекунад ва на ба ҳеч бахшу шаҳри дигаре аз Эрон?» [4, 575].

Ин пурсишу таачҷуби донишманди фаронсавӣ ниёз ба тавзеҳу посух надорад ва гуфтаи Ибни Муқаффаъ дарвоқеъ забони мардуми Хуросон будани порсии дариро собит менамояд. Ахиран донишманди Афғонистон Абдулқайюми Қавим низ пас аз таҳлили муфассали андешаҳои муҳаққиқони Фарбу Шарқ дар бораи хостгоҳи забони форсии дарӣ ба чунин натиҷаи дуруст расидааст: «Хулоса ин ки бар асоси шавоҳиди инкорнопазир хостгоҳи забони дарӣ навоҳии Балху Бухоро ва ба таври кулӣ Хуросони муқорини даврони исломӣ мебошад» [1,285].

Масъалаи баҳсбарангези дигар номи ин забон аст, ки ҳанӯз решаи он ба таври дақиқ муайян нашудааст. Мирзо Ҳасани Султон ба чор фарзияи пайдоиши истилоҳи дарӣ ишора намуда, аз вожаи дарборӣ баромадани дариро ҷонибдорӣ мекунад. Аксари муҳаққиқоне, ки дар ин хусус изҳори назар кардаанд, пайдоиши вожаи «дарӣ»-ро аз калимаи «дарборӣ» доништаанд. Жилбер Лазар низ дар пайравии онҳо таъкид менамояд, ки «дарӣ» муштак аз «дар» ва «дарбор» аст. Чунин ба назар меояд, ки дарӣ танҳо забони гуфторӣ будааст, он ҳам дар дарборӣ шоҳон ва дар пойтахти онон» [4, 582].

Дарвоқеъ дар аксари сарчашмаҳои таърихиву адабӣ пайдоиши дарӣ ба дарборӣ мансуб доништа шудааст, ки ба назари мо чанбаи ривоятӣ дошта, ба сиёсату мафкураи ҳукмрони давр марбут аст, ки ҳар чизи хуб ба шаҳру дарбор вобаста мегардид.

Дар хусуси тасмияи «дарӣ» чанд сол қабл аз ҷониби шодравон Расул Ҳодизода андешаи нави зерин баён гардид: «Аммо фикри банди он аст, ки «дарӣ» ба маънои «дарунӣ, дохилӣ» аст, яъне забоне, ки бо он мардуми даруни маҳаллӣ - на арабҳои омада - сухан мегуфтанд ва аз он ҷо номи «дарӣ», (яъне «дарунӣ»)-ро гирифтааст» [7].

Ба назари мо вожаи «дарӣ», тавре ки дар баъзе фарҳангҳо, аз ҷумла «Бурҳони қотеъ» омадааст, аз калимаи «дара» буда, муҳаффафи(шакли кутоҳшудаи) «дараӣ» ё дарагӣ» аст, ки талаффузашон раванг нест. Зеро дар забони мо қаринаи дигаре нест, ки дарӣ ба маънии дарборӣ ё дарунӣ истифода шуда бошад, вале ба маънии дарагӣ як мисоли хубе ҳаст, ки он ибораи шеваи «кабки дарӣ» мебошад. Лафзи дарӣ, забони дарӣ дар ҳамин қолаби иборасозӣ сохта шудаанд. «Дар» ба маънии «дара» дар ашъори шоирони асрҳои гуногун хеле зиёд дучор меояд, ки чанде аз онҳо зикр мешавад:

Тазарвону товусу кабки дарӣ
Биёбӣ, чу бар кӯҳҳо бигзарӣ.

Фирдавӣ

Тозон чун кабки дарӣ дар камар,
Ёзон чун сарви сӣҳӣ дар чаман.

Фарруҳӣ

Чу кабки дарӣ боз мурғ аст, лекин
Хатар нест бо боз кабки дариро.

Носири Хусрав

Дигар назар накунам болои сарви чаман,
Дигар сифат накунам рафтори кабки дарӣ

Саъдӣ

Агар фарзияи мазкур пазируфта шавад, муаммоҳое, ки Ж. Лазар ёд кардааст, ҳал хоҳанд шуд. Яъне забони порсии дарӣ як навъи гуфтори забони порсӣ буд, ки на дар дарборҳо, балки дар дараҳои кӯҳистони Хуросону Мовароуннаҳр дар баробари забонҳои соҳибхати суғдӣ, бохтарӣ, ориёӣ, хоразмӣ дар байни мардум амал мекард. Бар асари истилои арабҳо ва ҷорӣ шудани забону хати арабӣ ба сифати

забони расмӣ забонҳои мазкур аз байн рафтанд ва забони гуфтугӯии мардум бо фароҳам омадани шароити мусоид дар аҳди Саффорӣёну Тоҳирӣёну ва Сомонӣёну дар як муддати кӯтоҳ на танҳо чун забони адабӣ ташаккул ёфт, балки ба дараҷаи камолот расид. Агар ин шароит ба вучуд намеомад ва дастгириву пуштибонии он давлатҳо, ба хусус давлати Сомонӣёну намебуд, яқинан забонҳои эронӣ имрӯз ба ин ҳолат намерасиданд.

Ин ҳақиқати таърихӣ, ки аз ҷониби эроншиносони олам пазируфта шудааст, ахиран дар асари Г.Ҳидоятӣ «Заволи Сомонӣёну», ки ба забони русӣ ба таърифи расидааст, нодида гирифта шуда, мақоми Сомонӣёну дар арсаи таърих рад гардидааст.

Мо ҳоло дар хусуси андешаҳои беасосу муғризонаи Г.Ҳидоятӣ роҷеъ ба «ватани аслии туркҳо будани Осиёи Марказӣ», «шаҳри қадимии туркҳо будани Бухоро», «сардори наҳзати милливу озодихоҳии халқҳои турк будани Абумуслими Хуросонӣ», «Ҳокими Балх будани туркони қарлуқ дар асри IX» боаслу насаб ва бомутакко будани давлатҳои Қарохонӣёну, Темурӣёну, Аштархонӣёну, Манғитӣёну ва беаслу насаб ва беасоси этникӣ будани Сомонӣёну тоҷикон дар Осиёи Марказӣ, «давлати хоричӣ будани Сомонӣёну» «дар уқёнуси ҷаҳони туркон», «ҳеҷ осори намоёне дар солномаи таърихии Осиёи Марказӣ нагузоштани сулолаи Сомонӣёну» ва амсоли инҳо чизе намегӯем, зеро таърихшиносон посухи сазовори онҳоро қисман додаанд ва хоҳанд дод.

Андешаҳои роҷеъ ба забон ва адабиёти форс-тоҷик баён кардаи Г.Ҳидоятӣ низ ақсаран беасосу ғалатанд, ки ҷиҳати намуна ба чанде аз онҳо ишора менамоем.

Г. Ҳидоятӣ ба Сомонӣёну тўҳмат намуда, гуноҳи аз байн бурдани забонҳои маҳаллиро ба гардани онҳо бор мекунад: «Сомонӣёну саъй менамуданд, ки ба дарбори худ ба Бухоро шоирону мутрибонро ба таври васеъ ҷалб намоянд, ба ин тарз онҳо ният доштанд, ки забонҳои маҳаллӣ, аз ҷумла суғдиро танг намоянд ва фарҳанги маҳаллиро аз байн баранд. Вале ҳуди онҳо чизе наофариданд» [3, 53,76,89,109-110,114,13.].

«Иштибоҳи марговари Сомонӣёнро» Г.Ҳидоятӣ дар кӯшиши «суръатафзои арабисозии Мовароуннаҳру Хуросон» медонад, ки дурӯғи маҳз будани онҳо ниёз ба исбот надорад.

Таҳрифкориҳои Г.Ҳидоятӣ ба ҳаддест, ки зодгоҳи бунёдгузори адабиёти форсизабонони олам устод Рӯдакӣ Панҷакентро вожаи туркӣ дониста, онро «шаҳри қадимии туркони» эълон мекунад ва дар ҳамин замина менависад: «Рӯдакӣ бо ҳама наздикиаш ба мардум дар сарзамине зиндагӣ мекард, ки аҳолии асосии этникии он туркҳо буданд, ки ўро кам мефаҳмиданд ва онҳо дар он замон назми туркии худро доштанд» [3,129]. Чунин андешаҳои беасосу тўҳматангез дар ин китоб фаровон аст, ки аз надонистани таърихи фарҳанг ва боғаразона будани нияти муаллифи асари «Заволи Сомонӣёну» шаҳодат медиҳанд.

Муҳаққиқи дигари ўзбек Султонмурод Одинаев ҳам дар мақолаи худ дар маҷмӯаи «Одамушшуаро Рӯдакӣ», ки бо ҳамкориҳои Донишгоҳи давлатии омўзгории ба номи Низомии шаҳри Тошкент ва Сафоратхонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ўзбекистон ба таърифи расидааст, нақши забони форсии дариро нодида мегирад ва осори Рӯдакӣро чандин адибони дигар амсоли Айнӣ, Улуғзода, Ҷалол Икромӣро маҳз барои он ки дар Бухорову Самарқанд муддате зиндагӣ кардаанд, «қисми таркибии адабиёти ватан» [8,78], яъне ўзбек мешуморад. Ў ошкоро таъкид мекунад, ки «мантиқан ҳар қадам асари бадеие, ки дар ҳудуди ҳозираи Ўзбекистон офарида шудааст, қатъи назар аз он ки ба қадам забон аст, қисми таркибии адабиёти Ватанро ташкил медиҳад» [8,79]. Ў ҳатто осори ба забони суғдӣ эҷод шударо ҳам мероси миллии ўзбекон медонад, «чунки суғдҳо,- менависад ў,- асосан дар ҳудуди вилоятҳои ҳозираи Бухоро ва Самарқанди зиндагӣ кардаанд» [8, 79]. Тавре ки мебинем, меъри асосии ў дар таъйини мероси адабӣ на забону халқ, балки ҳудуди имрӯзаи ҷуғрофист, ки хилофи мантиқ ва ҳақиқати таърихӣ мебошад.

Масъалаи дигаре, ки имрӯз мавриди баҳс аст, имконоти забони илм шудани

забони форсии тоҷикӣ. Бояд гуфт, ки дар аҳди Сомониён ин забон ба дараҷаи забони илмӣ давр расида буд. Хидмати донишмандони замон, ба хусус Ибни Синову Берунӣ дар сохтани истилоҳоти илмҳои риёзӣ, физика, тиббу нҷум, фалсафаву илоҳиёт, ҳандасаву маъданшиносӣ ва илмҳои дигар хеле бузург аст. Онҳо ҳатто усулҳои вожагузиниву истилоҳсозиро дар соҳаҳои гуногуни илм муайян карда буданд. Имрӯз донишмандони илмҳои дақиқу табиатшиносии кишварҳои форсизабонро зарур аст, ки он таҷрибаву усулҳоро омӯзанд ва дар эҷоди истилоҳоти тоза ба қор гиранд. Ҳамчунин моро зарур аст, ки барои ба мақоми байналмилалӣ расидани забони тоҷикӣ, ки дар асрҳои миёна онро дошт, кӯшиш ба харҷ диҳем ва барои ба яке аз забонҳои расмӣи қорӣи ЮНЕСКО ва созмонҳои дигари ҷаҳонӣ табдил додани он, ки аз ҳар ҷиҳат сазовор аст, талош варзем.

Адабиёт

1. Абдулкайюми Қавим. Забони дарӣ. Маҷмӯаи мақолаҳои таҳрихӣ, адабӣ ва таърихи забони дарӣ, Кобул, 1390, -С.285.
2. А.Мирзоев. Абӯ Абдулло Рӯдакӣ, Сталинобод, 1958, -С.33.
3. Г.Ҳидоятӣ. Крушение Саманидов, Москва-Ташкент, 2004, -С.53,76,89,109-110,114,13.
4. Жилбер Лазар. Решаҳои забони форсии адабӣ, маҷ. Эроннома, 1993, №4, -С.571.
5. Маликушшуаро Баҳор. Сабқшиносӣ ё таърихи татавбури насли форсӣ, Техрон, 1342; Баҳор ва адаби форсӣ, ба кӯшиши Муҳаммад Гулбун Техрон, ҷ.1,1351.
6. Н.Неъматов. Давлати Сомониён, Душанбе, 1989, М. Шакурӣ. Хуросон аст ин ҷо, Душанбе, 1996; Алиасғари Шеърдӯст. Чашмандози шеъри имрӯзи тоҷик, Душанбе, 1997; Ш.Рустамов. Шакли забони адабии тоҷик, Номаи Оли Сомон. Маҷмӯаи мақолат, Техрон, 1378; М.Қосимова. Сомониён ва анҷоми ташаккули забони адабӣ, Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсӣ тоҷикӣ, Душанбе 1998, -С.456-459; Ҷаводи Ҳиравӣ. Таърихи Сомониён (асри тиллоии Эрон баъд аз ислом), Техрон, 1380, -С. 15-16
7. Расул Ҳодизода. Равнақи адабиёти форсии тоҷикӣ дар аҳди Оли Сомон // «Садои мардум», 16 октябри соли 1998.
8. С. Олимов. «Ватан адабиёти» тушунҷаси, адабиёт сиёсати ва Рӯдакӣ иҷодига муносабат. Одамушшуаро Рӯдакӣ, Тошкент, 2008, с. 78.

М. МУЛЛОАХМЕД

РАЗМЫШЛЕНИЯ ВОКРУГ СПОРА О ПРОИСХОЖДЕНИИ И МЕСТА ПЕРСИДСКОГО (ДАРИ, ТАДЖИКСКОГО) ЯЗЫКА

В статье рассматриваются спорные вопросы, связанные с происхождением и распространением персидского (дари, таджикского) языка. Автор статьи подтверждает мнение о том, что персидский язык формировался на основе местных говоров населения Хорасана и Мавераннахра еще до арабского нашествия. Также высказывается мнение о происхождении слова «дари» из «дара» (ущелье).

M. MULLOAHMED

SOME IDEAS ON THE PLACE OF PERSIAN -DARI (TAJIKI) LANGUAGE

The article discusses some argued problems concerning the the place of persian (dari, tajik) language. The auctor is sure that the language is based on the local Khorasan dialects wlich was in use before Arab invasion.